Fyrpassmotivet i några kyrkor i Uppsala och uppsalatrakten

Av NILS SUNDQUIST

Sommaren 1929 väcktes mitt intresse för fyrpasset. Det hade sin grund i att jag i Enköpings franciskanklosters ruin då återfann några omsorgsfullt huggna kalkstensstycken, som en gång utgjort delar av en fyrpassbård, bilderna 1 och 2. Var denna bård haft för plats under klostrets tid vet man ej; troligt är att den tillhört klosterkyrkans utsmyckning. I exteriören har den kunnat utgöra en bård under takfoten, i interiören ett korskrank ell. dyl. Framhållas må att franciskanklosterkyrkan i Stockholm, nuvarande Riddarholmskyrkan, under takfoten och i dess jämnhöjd på västgaveln haft en i tegel murad fyrpassbård.[1]

Mitt intresse för fyrpassmotivet var väckt och jag försummade icke något tillfälle att på kyrkor, framför allt i uppsalatrakten men också ute i landskapet och Mälardalen överhuvud, undersöka om kyrkorna i sin fasta arkitektur hade att uppvisa fyrpassmotiv. Jag bortsåg från fyrpass anbrakta på föremål, såsom på altarskåp, lösa skulpturverk ell. dyl. Mitt intresse gällde själva kyrkobyggnaden. Det dröjde inte länge förrän jag fann att de fasta fyrpassen voro skäligen tunnsådda. De kunde återfinnas på endast få ställen. Förhållandet får skrivas på förstörelsens konto. Fönstermaasverk och takfotsbårder ha utbytts eller överputsats. Från senmedeltiden härrörde ett antal kända tornfyrpassbårder, såsom vid Skepptuna i Uppland, Björksta i Västmanland och Uppsala domkyrka i dess äldre skick; min åstundan var emellertid fyrpassmotiv från den *höggotiska tiden,* 1200-talets slut eller 1300-talets tidigare del. Det kunde förefalla snävt att registrera enbart fyrpass och låta de stilistiskt och åldersmässigt likvärdiga tre-, fem- och sexpassen stå tillbaka, men enköpingsfyndet hade givit mig min inriktning.

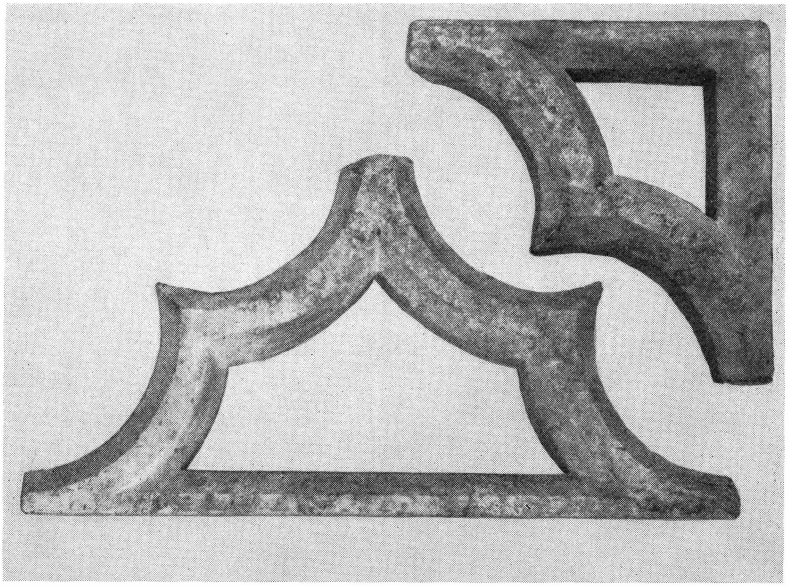

Bild 1. Delar av fyrpassbård av kalksten, Enköpings franciskankloster.

Vad de ledande monumenten i Mälardalen beträffar, Strängnäs domkyrka, Västerås domkyrka och Uppsala domkyrka, kunde det konstateras att de haft fyrpassmotiv i någon form: Strängnäs domkyrka har i sitt tidigaste skick haft fyrpassblindering på västfasaden och en med fyrpass livad tegelbård under mittskeppets takfot[2], Västerås domkyrka har fönstermaasverk med inslag av fyrpass och Uppsala domkyrka en serie fyrpassmotiv i sin inre fasta arkitektur.[3] Till dessa förhållanden återkommer jag senare.

Nedan skall till en början beskrivas några nya fynd av fyrpass. Vad som här nu meddelas innebär långtifrån att listan på dylika blir fullständig. Vad det rör sig om är några hittills okända platser, där det nu aktuella motivet kan eller kunnat studeras.

Vid restaureringen av Bälinge kyrka några mil nordväst om Uppsala 1938 återfann jag i södra korväggen ett gotiskt fönster av litet format men med ett »maasverk» av ovanligt slag. I själva

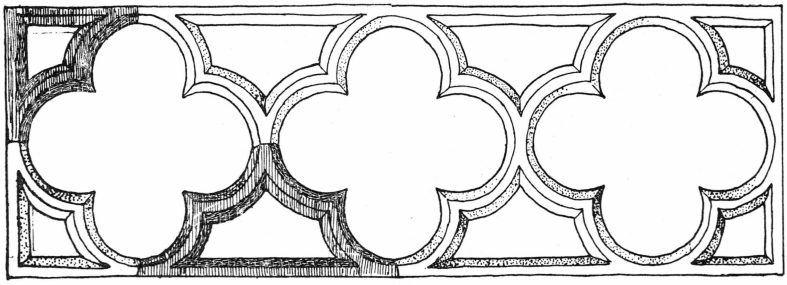

Bild 2. Fyrpassbård, alternativt sammansatt av delar av den typ, som återfunnits vid Enköpings kloster.

dageröppningen satt en kalkstensskiva genombruten av ett ljushål i fyrpassform, bilderna 3 och 4. Kalkstensskivan satt mitt i fönstret, dvs. mellan yttersmyg och innersmyg. Medan yttre smygen hade ett rätvinkligt språng före en snedfas, hade den inre tre rätvinkliga språng före en inre rak smyg. Grupperingen av de medeltida murgenombrytningarna i Bälinge kyrkas södra korvägg, en portal och två fönster, framgår av uppmätningen, bild 5. Alla ha gotisk resning. Öster om portalen befinner sig ett större fönster och väster om den det mindre med fyrpasset. Portalen har igenmurats i äldre tid och det stora fönstret demolerats vid upptagandet av ett ännu större strax intill. Fyrpassfönstret fick sitt öde beseglat när kyrkan under 1400-talet försågs med korsarmar; den södra korsarmens östra vägg kom att placeras så att fyrpassfönstret måste igenmuras. Även till sin inåtvettande del blev fönstret förändrat; när kyrkan välvdes ställdes den östligaste travéns sydvästra valvpelare så att den kom att skära över det lilla fyrpassfönstrets västra hälft, bild 3.

De nu refererade förhållandena äro av vikt för bestämning av det berörda Bälingefönstrets tidsställning. Det byggnadsskede, i vilket detta ingår, måste ha föregått korsarms- och valvslagningsskedet med ett antal decennier. Rimligt är att föra fyrpassfönstret till 1300-talet, eller till höggotisk tid.

När förberedelserna till Danmarks kyrkas restaurering vid slutet av 1930-talet begynte, upptäckte jag vid en besiktning av kyrkan högt uppe på dess västgavel ett fönster, eller murblindering, av

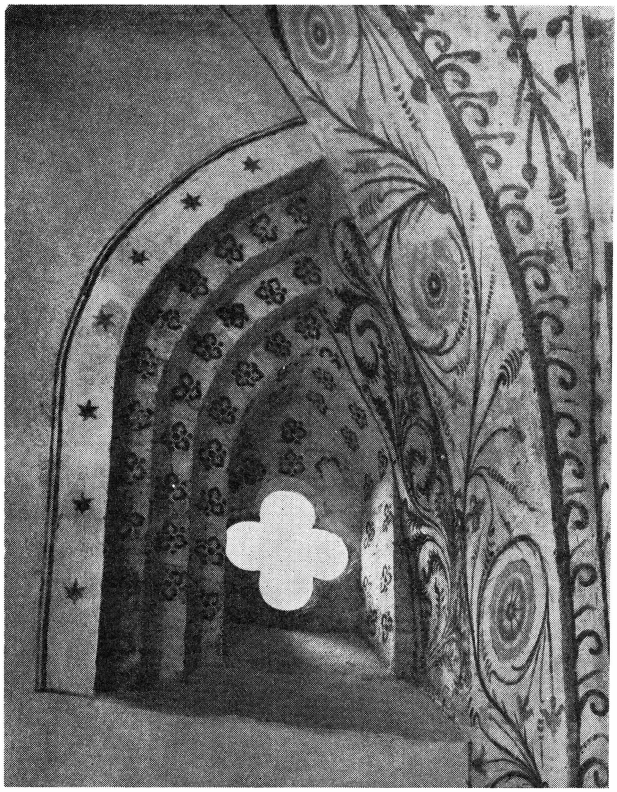

Bild 3. Fönster i Bälinge kyrkas södra korvägg, med fyrpassgenombruten kalkstensskiva.

Bild 4. Samma fönster som bild 3, sett utifrån.
Bild 5. Bälinge kyrkas södra korvägg, sedd utifrån, med portal och fönster enligt bevarade rester.

Bild 4.

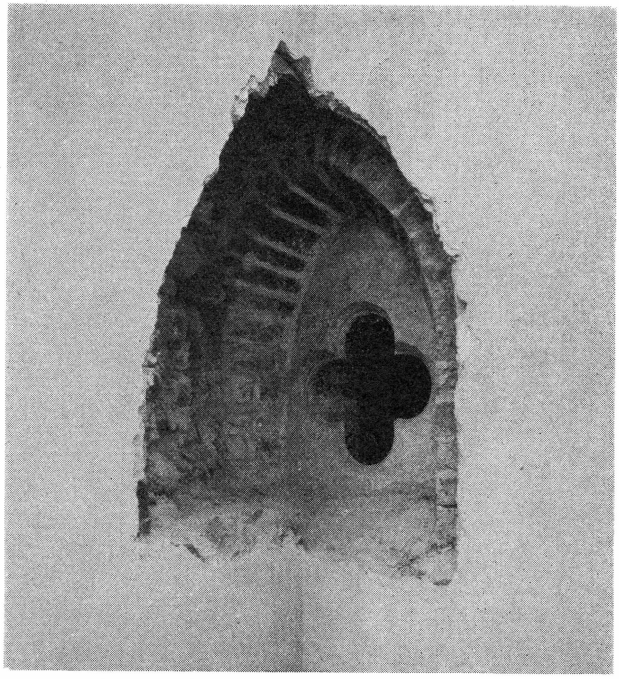

Bild 5.

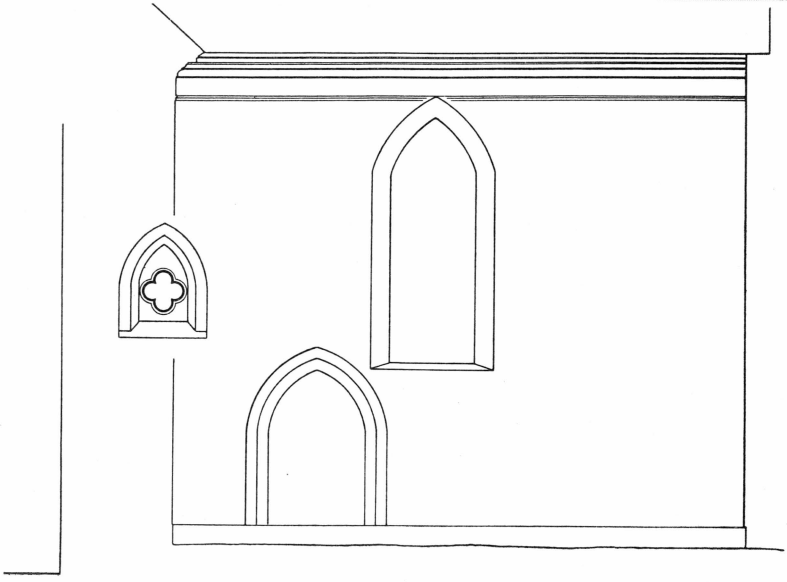

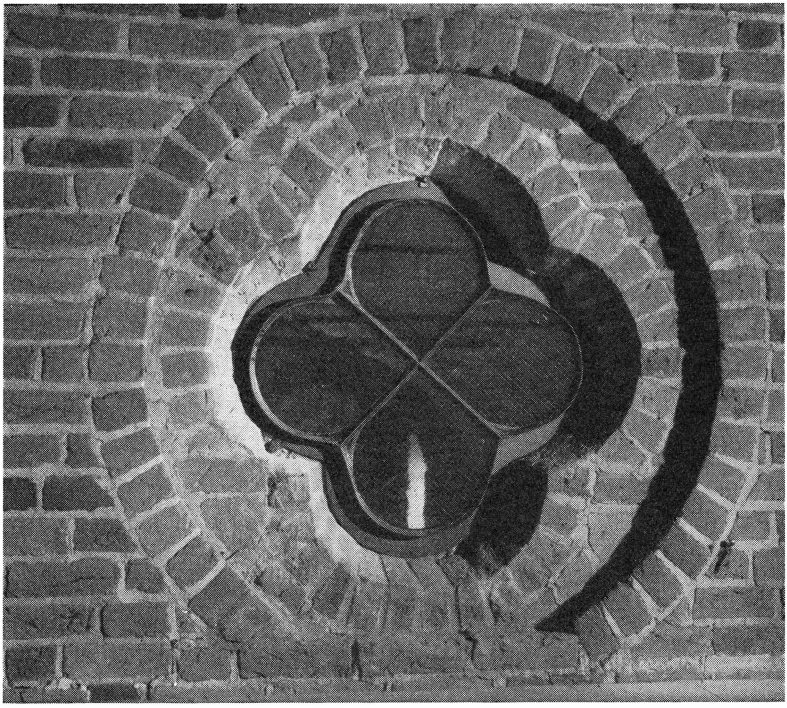

Bild 6. Fönster med fyrpassprofil, återfunnet i Danmarks kyrkas ursprungliga västgavel.

cirkelrund form. Igenmurningen dolde vad det kunde röra sig om, men man såg att det igensatta fältet inom den grunda ytternischen hade formen av ett fyrpass. På murens motsatta sida, dvs. in mot kyrkan, kunde inga spår upptäckas. Det blev lång väntan innan gåtan kunde lösas. Först 1957, vid de sent omsider påbörjade restaureringsarbetena, kunde det ske. Lönen blev dock god: igenmurningen visade sig dölja ett praktiskt taget alldeles helt fönster med fyrpassöppning. Medan i västväggen en grund nisch skrånade in mot själva dageröppningen, bild 6, sneddade i östväggen en djupare smyg in mot den plats, där fyrpassgluggen haft sin fönsterbåge, bild 7.

Även för Danmark gäller vad som gällde i Bälinge. Fyrpassfönstret måste vara äldre än 1400-talets tornbyggnads- och valvslagningsskede, märkbart framför allt därav att västligaste valvtravéns västliga gördelbåge skär över rundfönstrets norra del. Skäl tala för att tornbygget och valvslagningen tillhöra tiden vid 1400-talets mitt. Danmarks kyrkas tidigaste utbyggnadsskede, till vilket fyrpassfönstret i den fria västgaveln hört, kan av olika anledningar — här för vidlyftiga att ingå på — dateras till decennierna kring år 1300.

Vid Långtora kyrkas restaurering 1955 framtogs i östgaveln ett

Bild 7. Danmarks kyrka efter restaureringen 1957–1958, med det återfunna fyrpassfönstret i västväggen.

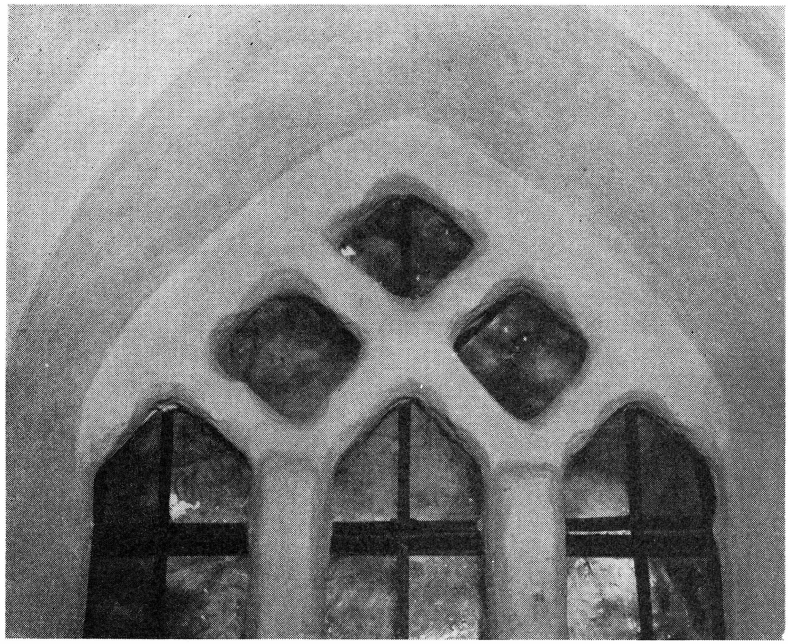

Bild 8. Överdelen av det i Långtora kyrkas östgavel återfunna korfönstret.

fönster av ovanlig utformning. När detta fönster kommit ur bruk och igenmurats är ej känt, men det bör ha skett då ny altartavla på 1700-talet tillkom eller senast i början av 1800-talet då ny sakristia utbyggdes öster om korgaveln. Det återupptäckta fönstret, med utpräglad gotisk resning, var av intresse därför att dess »maasverk» stod murat i tegel; medelst kalkputs hade sådan utslätning av poster och spröjsverk gjorts att de närmade sig kalkstenens struktur. Tydligt var att det krönande spröjsverket utformade sig som tre fyrpass, bild 8. Det återfunna tedde sig snarast som en folklig översättning i tegel av ett sådant fönster, som exempelvis kan ses i Sigtuna Mariakyrkas norra sidoskepps östra gavel, bild 9.

Vid jämförelse med tegelmurningen på Långtora kyrkas östgavel i övrigt framgick det att fönstret var samtidigt med kyrkans långhus. De rika ribbvalven tillkommo först vid 1400-talets slut

men intet motsäger att långhuset tillhör 1300-talet; detsamma har kontreforter, på höggotiskt vis ställda för hörn och en portal, som har odisputabel höggotisk resning. Även andra skäl talar för att långhuset, och med detta korfönstret, bör dateras till det nämnda århundradet.

Västeråkers kyrka bevarar i korets sydvägg ett fönster från kyrkans första byggnadstid. Fönstret, som är igenmurat på insidan men har den yttre smygen frilagd, har en utpräglat höggotisk resning med smygen omramad av en skuggivande vulst. Värdefullt är att det ursprungliga kalkstensmaasverket är helt bevarat; genom mittpost uppdelas fönstret i två delar täckta av klöverbladsformade bågar, i sin tur gemensamt krönta av ett fyrpass i både stram och elegant utformning, bild 10.

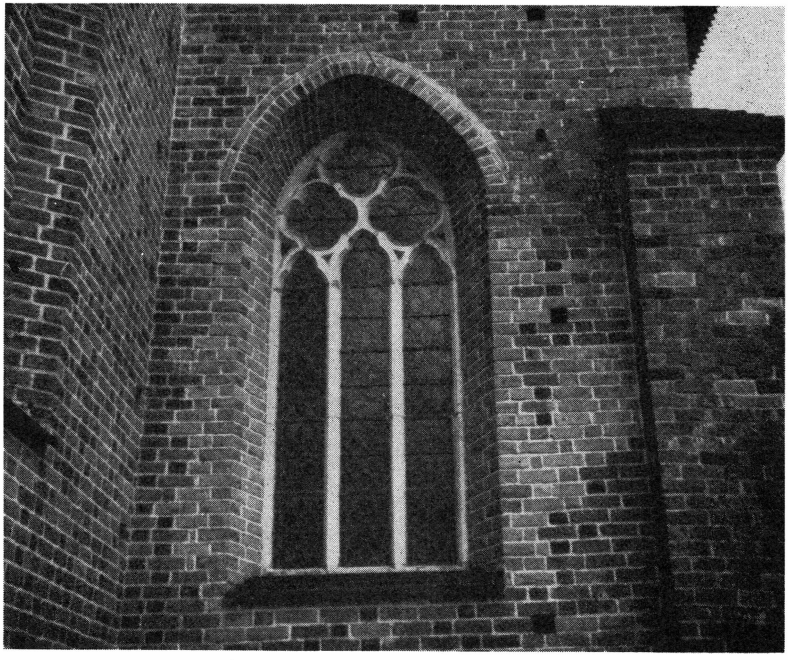

Bild 9. Höggotiskt fönster med maasverkskrön i fyrpassform, Sigtuna Mariakyrka, norra sidoskeppets östgavel.

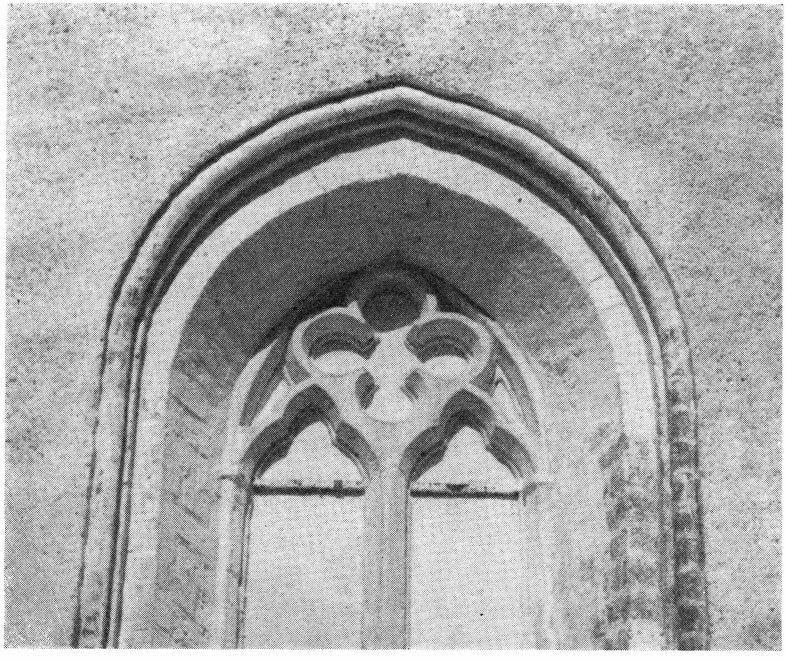

Bild 10. Höggotiskt fönster med maasverkskrön i fyrpassform, Västeråkers kyrka, korets sydvägg. Kyrkan uppförd 1331.

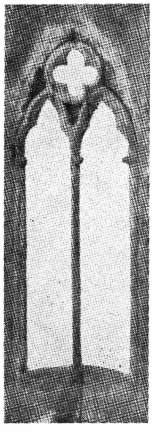

Bild 11. »Fönster» på sakramentskåp, nu fragmentariskt, Roslags-Bro kyrka.

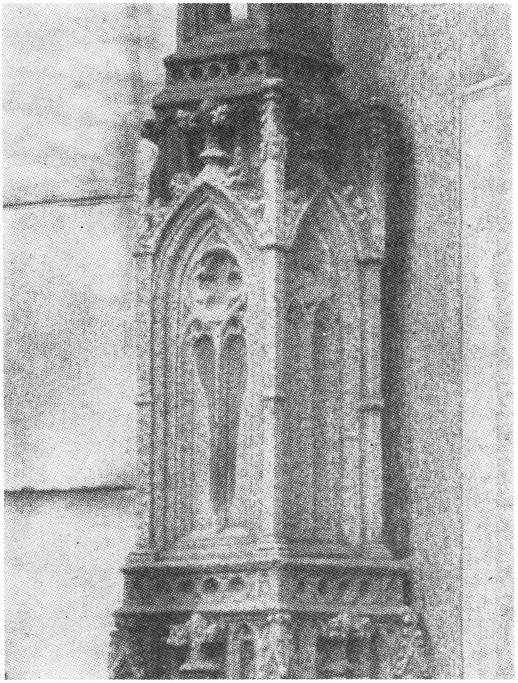

Bild 12. Gotiskt baldakinkrön på östra hängturellen, Uppsala domkyrkas södra portal.

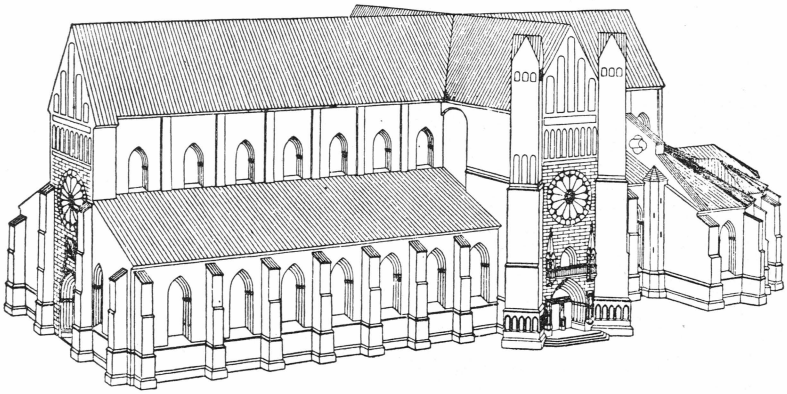

Bild 13. Uppsala domkyrkas utseende under 1300-talet till mitten av 1400-talet, dvs. före tornbygget. Principiell rek. av förf.

Bild 14. Uppsala domkyrka från sydväst, 1660-talet. Teckning av ERIK DAHLBERG. Kungl. Bibl.

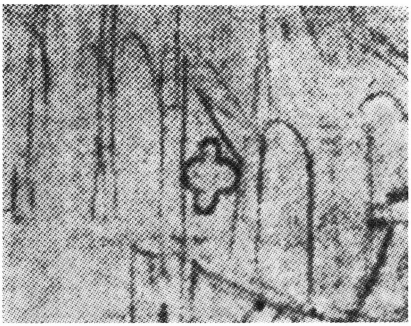

Bild. 15. Detalj ur bild 14, utvisande den slutna fyrpassgenombrutna strävmuren vid korkapellkransens västmur.

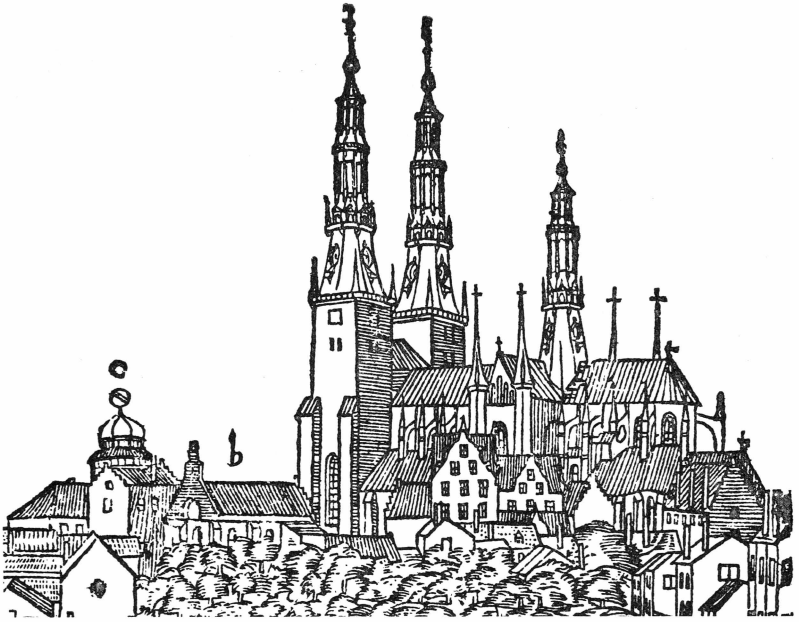

Bild 16. Uppsala domkyrka från sydöst, detalj av teckning i Olof Rudbecks Atlantica, Atlasbandet, 1679.

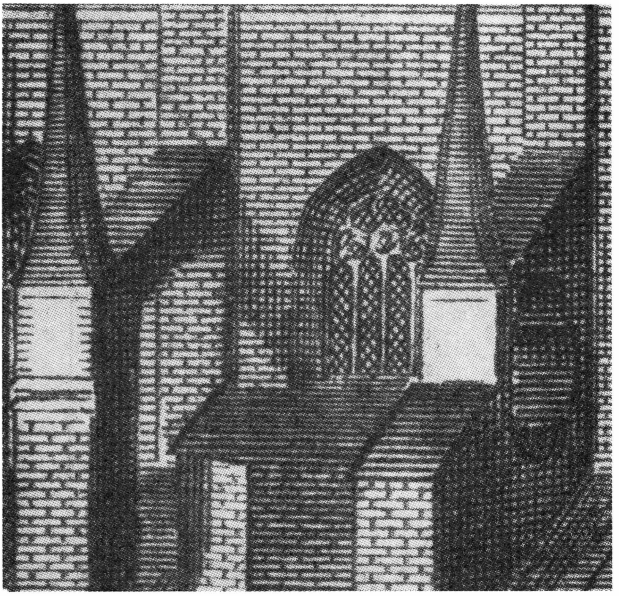

Bild 17. Den slutna fyrpassgenombrutna strävmuren vid korkapellkransen på domkyrkans sydsida, detalj i J. PERINGSKIÖLDS stick i Monumenta Ullerakerensia, 1719.

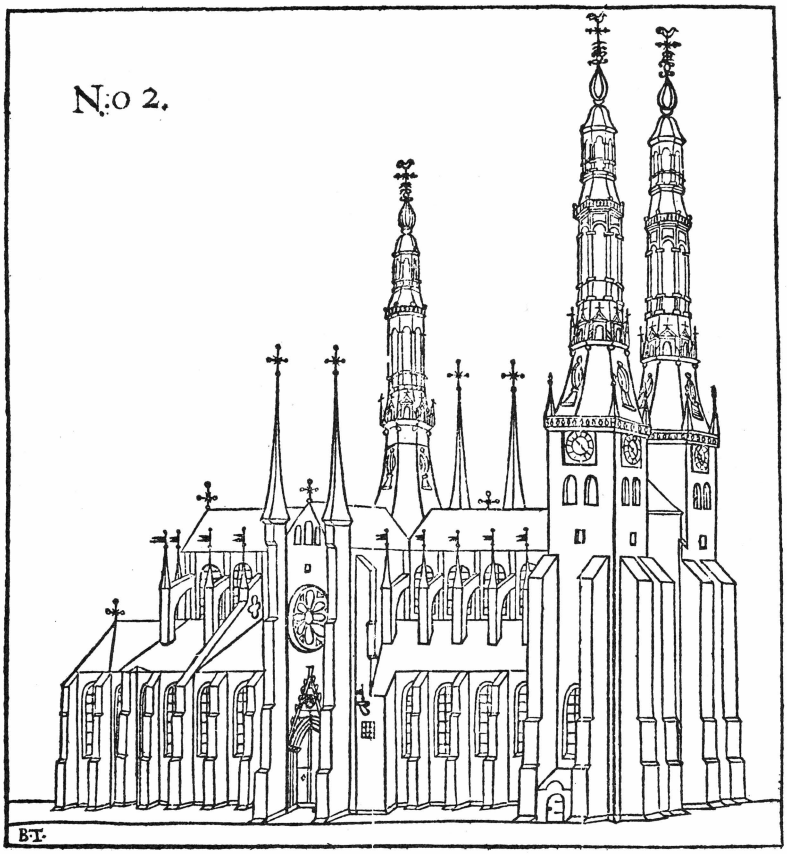

Bild 18. Uppsala domkyrka från nordväst vid 1600-talets slut. Teckning hos J. EENBERG 1704.

För fyrpassmotivets allmänna datering är Västeråkersfönstret av vikt, ty kyrkans byggnadstid är känd: det var år 1331 som Fru Ramborg till Wik lät bygga kyrkan och där iordningställa sitt sista vilorum i den bekanta nischen i korets norra vägg.

Den höggotiska fönstertyp, som med sitt intakta maasverksschema är så vackert bevarad i Västeråker, torde ha varit allmän i Uppland, förmodligen även i hela Mälardalen. Av intresse är

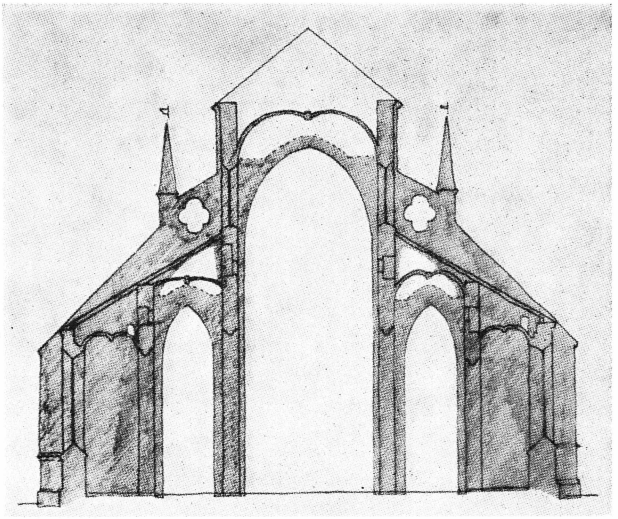

Bild 19. Uppsala domkyrkas ursprungliga strävsystem, enligt BOËTHIUS-ROMDAHL.

att ta del av några till indelningen besläktade fönster, där dateringsproblemet förts på tal. Ett sådant är »fönstret» på ett sidostycke till ett nu endast i fragment bevarat sakramentskåp från Roslags-Bro, beskrivet av Ingeborg Wilcke Lindqvist[4], bild 11. Författarinnan jämför det nämnda sakramentskåpet med ett liknande från Väte på Gotland (nu i Statens Historiska Museum) och hennes diskussion angående tidsställningen är ur flera synpunkter av intresse:

Dessa båda (ɔ: sakramentskåpen från Väte och Roslags-Bro) torde få anses vara från ungefär samma tid. Fönsterformerna äro praktiskt taget identiska. Från vilken tid är svårare att bestämma, annat än inom mycket vida gränser: 1200-talets slut eller 1300-talet. Sakramentshuset från Väte är till sina mått (h. c. 3,5 m.) mer avpassat för en landskyrka. Det från Roslags-Bro med sina 5 meters höjd inger onekligen misstanken att ursprungligen ha tillhört en större kyrka. Men vilken stor och förnäm kyrka kan vid denna tid ha skaffat en sådan, visserligen monumental, men likväl relativt enkelt utsmyckad pjäs för ett så heligt ändamål? Det naturligaste vore att tänka sig detta sakramentshus endast som ett provi-

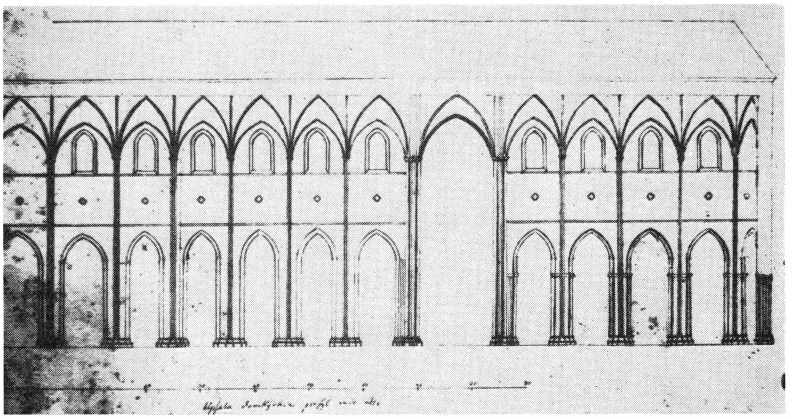

Bild 20. Längdsektionsritning genom Uppsala domkyrka från 1600-talets slut, med triforiets gluggar formade som fyrpass. Uppsala univ.bibl.

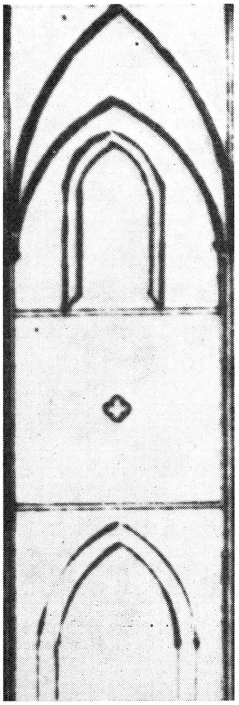

Bild 21. Detalj av ritningen, bild 20.

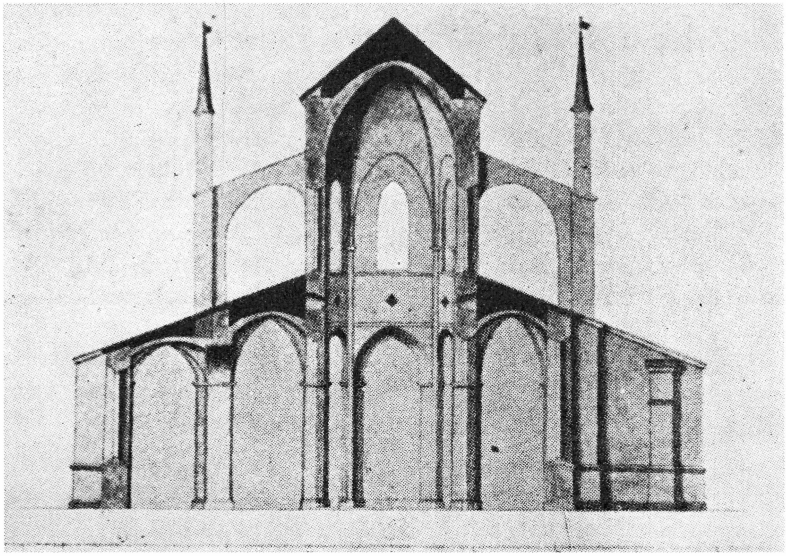

Bild 22. Tvärsektionsritning mot öster genom Uppsala domkyrka från 1600-talets slut, med triforiets gluggar formade som fyrpass.

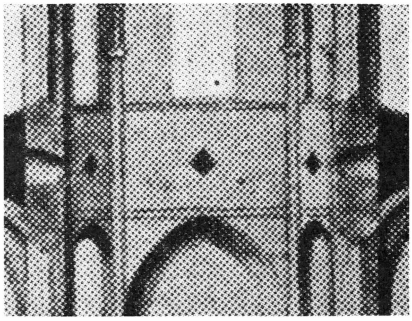

Bild 23. Detalj av ritningen, bild 22.

sorium. Och vi veta ju, att i Uppland vid denna tid fanns en kyrka av stor betydenhet, som själv endast var ett provisorium: ecclesia lignea, träkyrkan i Uppsala, som, vare sig den låg inom domkyrkans murar, som restes på Domberget, eller nedanför samma berg, dock var byggd endast för att under en mellantid tjäna som förvaringsrum för S:t Eriks ben och som gudstjänstlokal. Just från denna tid, då träkyrkan uppfördes (1290), förekommer det åtminstone i Frankrike att hostian förvaras som ovan beskrivits. Och byggnadshyttan vid domkyrkan hade ju upprepade starka franska inslag (liksom även gotländska). Detta förslag är emellertid — det må understrykas — endast ett löst och obevisligt hugskott.

Till ytterligare fönster av nyss anförd typ kan hänvisas. Ett dylikt ses på baldakinkrönet på östra hängturellen vid Uppsala domkyrkas södra portal, daterad till slutet av 1200-talet, bild 12; ett så gott som identiskt återfinnes på konung Birger Magnussons sigill IV, bild 40, vidhängt handlingar från 1311–1318[5]; ett tredje är ett »fönster» på ryggtavlan till en till tiden omkring år 1300 daterad S. Olofsbild i Länna kyrka i Södermanland[6] och ett fjärde, slutligen, ett i fragment bevarat fönster i franciskankyrkan i Stockholm (Riddarholmskyrkan), daterad till tiden omkring 1285–1295.[7]

Vi ha följaktligen redan med denna enkla höggotiska fönstertyp med fyrpass kunnat komma nära det tidsskede, då detta motiv kanske rikligast förekommer. De begränsningsårtal, på vilka vi här kunnat peka, 1278 och 1331, torde icke vara långt fjärmade från det tidsskede, då höggotiken uppnår sin första stora blomstringstid i Mälardalen.

Under 1940-talet hade jag tillfälle att i samband med pågående skyddsarbeten utföra byggnadshistoriska undersökningar på Uppsala domkyrka. Det som i synnerhet kom att fånga min uppmärksamhet var på vilket sätt domkyrkans högmurar ursprungligen stått försträvade. Iakttagelser på triforie- och kleristoriemurarnas yttersidor gav till resultat att domkyrkans högmurar tidigast vunnit sitt nöjaktiga vederlag genom kraftiga murbågar, som redo på ytterkapellens mellanmurar och som, då de gingo upp endast i triforievåningens höjd, kommo att stå dolda under sidoskeppens och sidokapellens gemensamma vattentak.[8] Bild 13 visar en av mig

framställd rekonstruktion av domkyrkans utseende under höggotisk tid, eller före dubbeltornens tillkomst vid mitten av 1400-talet.

Det var dock på ett ställe vid högmurarna där det fanns skäl förmoda att ett kontrefortpar, i motsats till de andra, höjt sig upp mot kleristorievåningen: det var de strävmurar, som reste sig över korkapellkransens västra begränsningsmur. Läget på en på denna punkt ansatt överförsträvning var fullt förklarlig; den utgjorde en av de tre stagbockar, som det långsträckta kleristoriet var betjänt

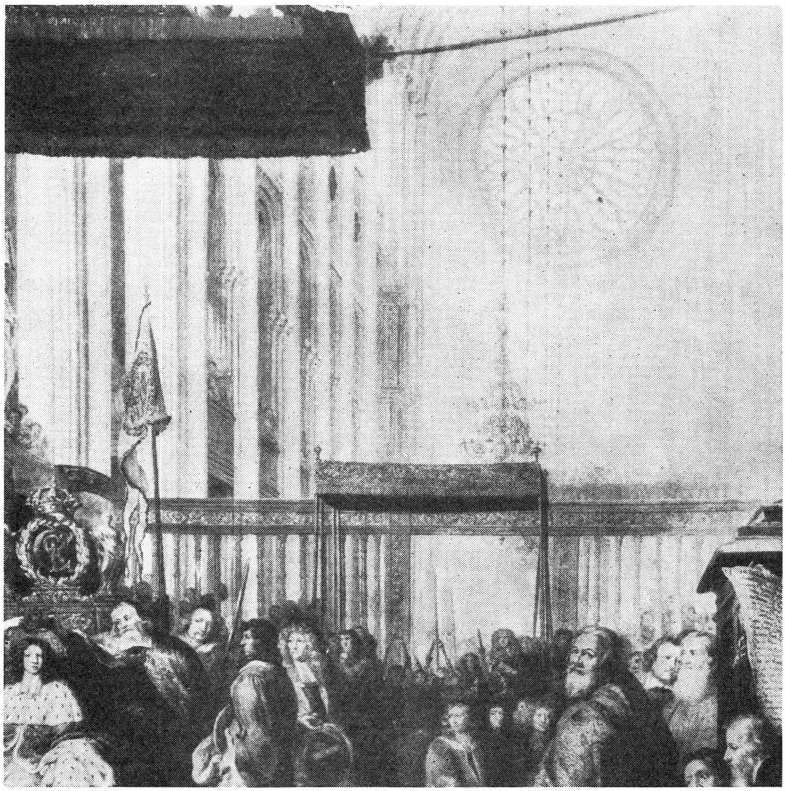

Bild 24. Detalj av DAVID KL. EHRENSTRAHLS målning 1675 över Karl XI:s kröning i Uppsala domkyrka, utvisande att triforiegluggarna varit formade som fyrpass.

Bild 25. Exteriör av Uppsala domkyrkas högkor i dess ursprungliga resning, med de fyrpassgenombrutna strävorna över korkapellkransens västmur. Arbetsmodell utförd efter förf:s ritning.

av för tillräcklig motståndskraft vid vindtryck m. m. Medan kleristoriets västra travéer vann sin stadga genom både överdimensionering och förkroppning av västfrontsmuren och mittravéerna nådde sin stabilitet i det spjärnställda transeptet, fick kortravéerna sin åtråvärda förankring medelst en överbelastning i kleristoriehöjd av kapellkransens västra begränsningsmur. Så mycket viktigare var denna övertryckmur motiverad på denna punkt — i synnerhet på södra sidan — som här ytterkapellen mellan transept

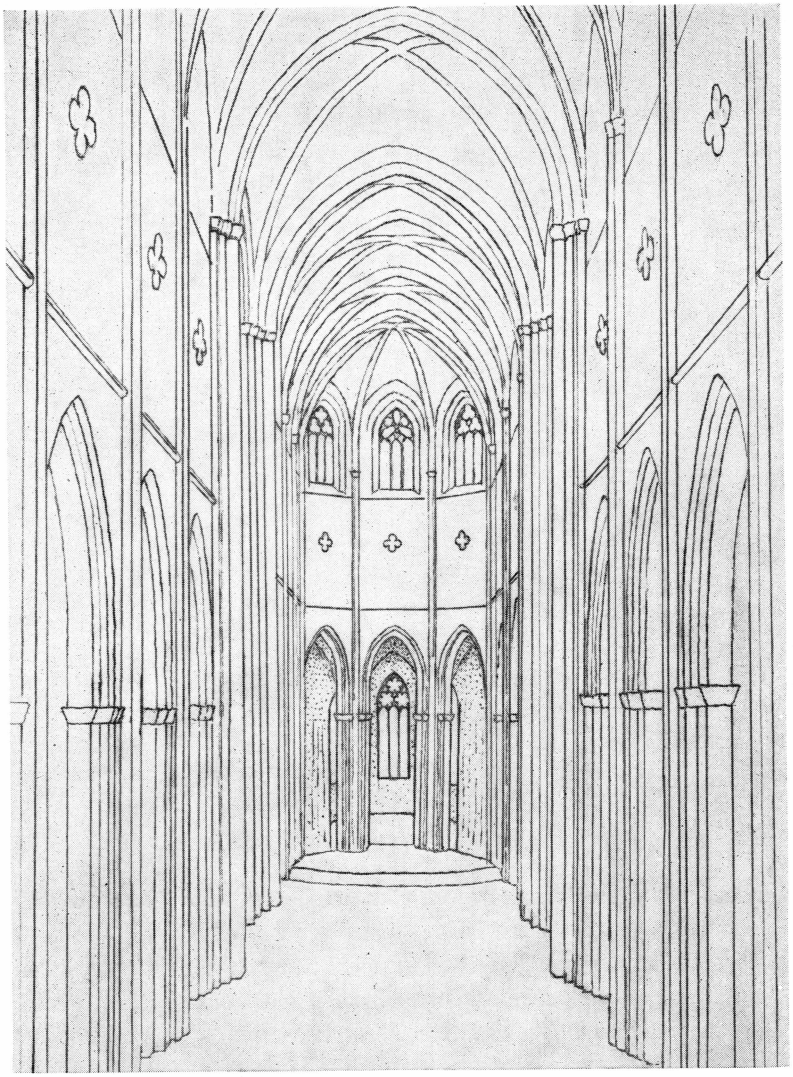

Bild 26. Uppsala domkyrkas interiör under medeltiden och fram till och med 1600-talet, med triforievåningens gluggar i fyrpassform. Rek. av förf. Teckning av OLA EHN.

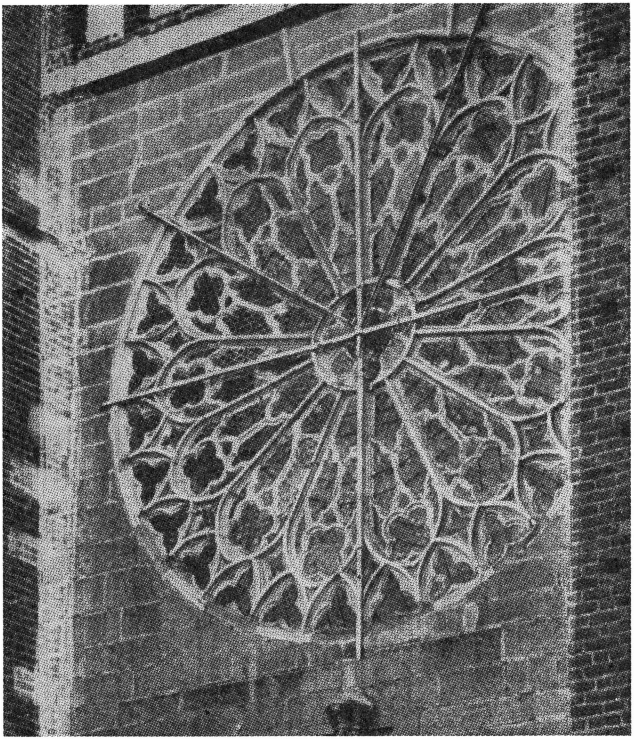

Bild 27. Norra rosfönstret, Uppsala domkyrka, med dess ring av fyrpass.

och kapellkrans eliminerats till förmån för en åt högkoret konstnärligt dagergivande ljusgård.

Men det var egentligen icke nyss beskrivna försträvningssystem som det var meningen att vi nu skulle uppehålla oss vid, fastmer en detalj i dessa två högkontreforters utformning, nämligen den murgenombrytning i fyrpassform de hade. Det är nu längesedan dessa i sanning originellt utformade högsträvor försvunno: de fingo vika för Tessins av branden 1702 föranledda nya försträvningssystem, som egentligen inte var något annat än en påmurning till synlig höjd av undertaksträvbågarna. Turligt nog finnas

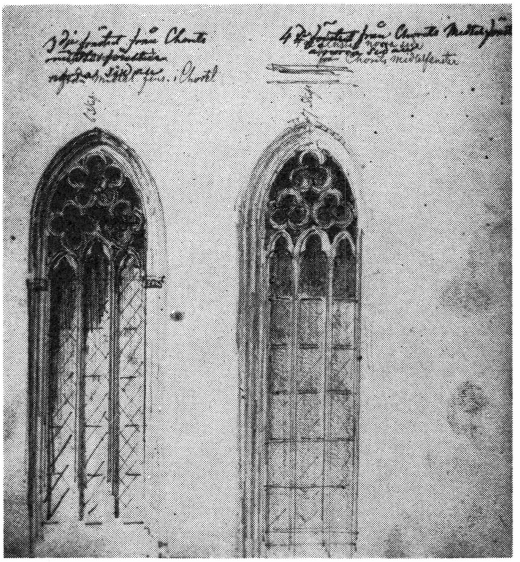

Bild 28. Fönster från Uppsala domkyrka, teckning i skissbok av J. A. HAWERMAN, omkring 1850.

de dock, på ett betryggande sätt, avbildade på teckningar från 1600-talets senare del eller 1700-talets början. Den *södra* fyrpasskontreforten ses på icke mindre än tre olika teckningar: 1. en av Erik Dahlberg utförd från 1660-talet[9], bild 14; 2. en på en av Olof Rudbeck i Atlanticans Atlasband, tryckt 1679, återgiven bild av domkyrkan från sydöst[10], bild 16, samt 3. på det kända av Joh. Peringskiöld återgivna sticket av domkyrkan i Monumenta Ullerakerensia, tryckt 1719, detalj härav å bild 17. Den *norra* fyrpasskontreforten ses på en teckning av domkyrkan från nordväst, återgiven i Joh. Eenbergs 1704 tryckta »berättelse» över Uppsala[11], bild 18.

Det fyrpassgenombrutna strävmursparet vid kapellkransen har uppmärksammats av Boëthius-Romdahl i deras historik över domkyrkan 1935[12], bild 19. Medan de nämnda författarna hävda att domkyrkan haft dylika fyrpassträvor på samtliga tryckpunkter utefter hela kleristoriet, stannar jag för att de inskränkt sig till den enda, ovan refererade platsen, som de anförda teckningarna också konsekvent enbart återger.

Bild 29. Norra portalens linteau, Uppsala domkyrka, med dess i stående fyrpass inskrivna rosor.

Vid genomgång av de offentliga arkivens och bibliotekens bestånd av äldre ritningar över Uppsala domkyrka som förberedelse för den utställning av historiskt domkyrkomaterial, som till tjänst för de i den första domkyrkotävlingen år 1945–1946 deltagande arkitekterna arrangerades på Landstingssalen på Uppsala slott, kunde jag på Uppsala universitetsbiblioteks planschavdelning göra ett i sitt slag märkligt fynd. Det var en sektionsritning från 1600-talet genom Uppsala domkyrka från söder. Man ser på ritningen, bild 20, norra långhus- och korarkaderna, avbrutna av det resliga transeptet, man ser den slutna triforievåningen med dess små gluggar och överst, nedom mittskeppstaket, kleristorieförnstren under det krönande gotiska ribbvalvet. Papperets struktur och ritningens manér talar tydligt för att ritningen tillhör det nämnda århundradet. Den ur arkitekturhistorisk synpunkt mest märkliga

Bild 30. Södra portalens linteau, Uppsala domkyrka, med skulpturscener ur »Gud skapar världen», inskrivna i liggande fyrpass.

detaljen på ritningen är denna: triforievåningens fönstergluggar äro icke runda som nu utan ha form av fyrpass, bild 21. Sin runda form fick dessa gluggar vid den av Tessin påbörjade och av Hårleman fullföljda ombyggnaden efter domkyrkans brand 1702. Efter fyndet av Carolinaritningen blev det angeläget för mig att få fram ytterligare material, som kunde stärka dennas vittnesbörd. När min uppmärksamhet nu var riktad på detta problem fann jag strax sådant. Vid en analys av Ehrenstrahls bekanta målning 1675 av Karl XI:s kröning i Uppsala domkyrka, bild 24, befanns att de på målningen synliga fönstergluggarna i södra triforiemuren i domkyrkans västparti äro pregnant fyrpassformade.[13] Att de ännu vid slutet av 1600-talet hade denna form framgår tillika av en sektionsritning genom domkyrkan[14], utförd vid det tillfälle då det Oxenstiernska gravkoret infogades i den ovannämnda ljusgården mellan södra portalen och kapellkransens västra begränsningsmur, bild 22. Man ser tydligt de fyrpassformade gluggarna på kortrigonens tre sidor, bild 23.

Man torde ha rätt att utgå från att de fyrpassmotiv, som kunnat påvisas i Uppsala domkyrkas exteriör och interiör och för vilka

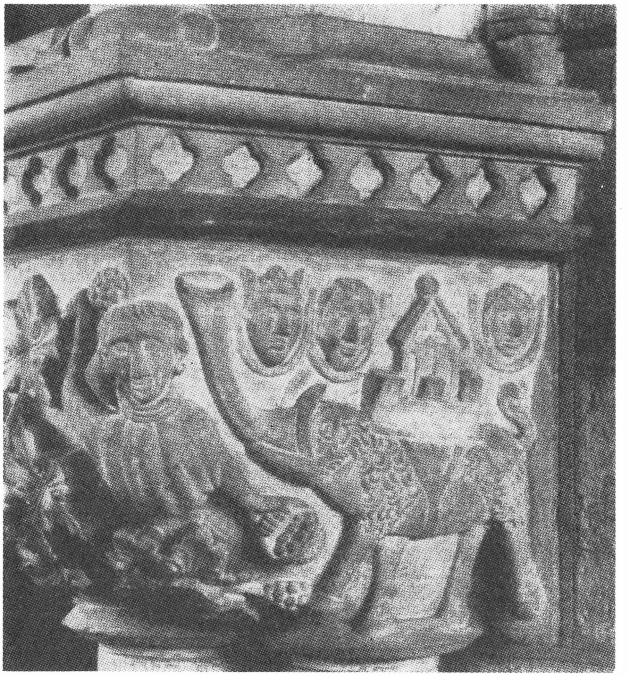

Bild 31. Kragsten i koromgången, Uppsala domkyrka, krönt med fyrpassbård.

ovan redogjorts, härröra från domkyrkans medeltidsskede. Befinnes detta förhållande ostridigt, blir den medeltida Uppsala domkyrka starkt präglad av fyrpassmotivet. Intet annat motiv har i samma grad givit domkyrkan dess arkitektoniska melodi. I två bilder, bilderna 25 och 26, har jag sökt återge motivet i både domkyrkans exteriör och interiör.

En granskning av Uppsala domkyrkas exteriör och interiör i övrigt visar, som inledningsvis redan antytts, hur rikt fyrpassmotivet är företrätt. Det stora norra rosfönstret, nertaget vid restaureringen på 1880-talet men magasinerat i Ärkebiskopsgådens stall, bild 27, upptar fyrpassmotivet i rosverkets yttre ring. Av de uppmätningar, som arkitekten J. A. Hawerman gjorde på 1850-talet av vissa av domkyrkans arkitekturdetaljer[15], framgår att fönstrens

maasverksformer ofta återgingo på fyrpassmotivet, stundom i förening med trepass och fempass, bild 28. I domkyrkans portaler ses fyrpassmotivet ofta återkomma. På norra portalens linteau är det dekorativa huvudmotivet en serie rosor, infattade i stående fyrpass, bild 29. På södra portalens linteau, med det skulpturala huvudmotivet »Gud skapar världen», stå de runda bildscenerna inskrivna i liggande fyrpass, bild 30.

I domkyrkans inre ses fyrpassmotivet bl. a. på koromgångens kragstenar, bild 31, det har funnits på en sten, som troligen tillhört ett vigvattenkärl, bild 32. På södra portalen ses fyrpassmotivet på ytterligare platser än den ovan nämnda, bl. a. i de skulpterade kvadratiska plattor, som infällts i rad omedelbart över arkivolten (Boëthius-Romdahl, sid. 105 och 107) samt på hängturellernas baser (ib., sid. 107).

Under byggnadshistoriska studier vid uppländska kyrkor har jag ofta ställts inför problemen kring de klöverbladsformade trätunnvalven. Per-Olof Westlund är den, som trängt djupast in i deras konstruktion och komposition.[16] Mitt intresse för dessa valv

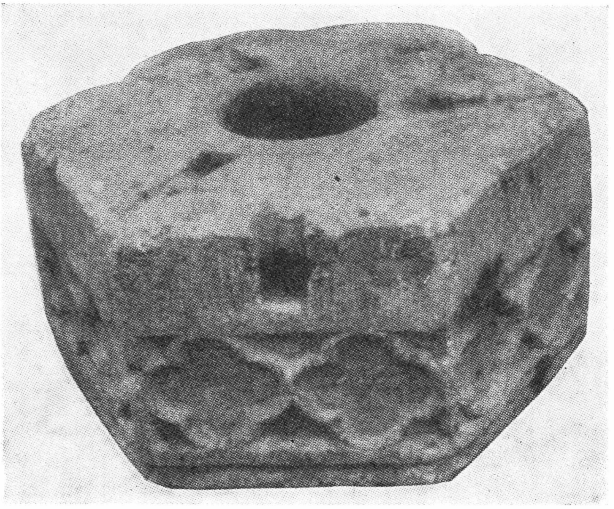

Bild 32. Med fyrpassbård dekorerad sten, möjligen tillhörig ett vigvattenskärl, Uppsala domkyrka.

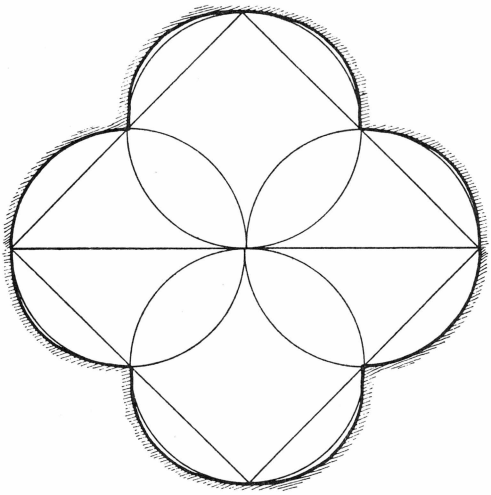

Bild 33. Figur sammansatt av den dubblerade profilen av Jumkils kyrkas klöverbladstak. Takprofilen efter P. O. WESTLUND.

väcktes 1953 vid restaureringen av Börje kyrka, som enligt putssår på gavelröstenas innermurar en gång täckts av klöverbladsvalv. Det är ett hårt öde för konstvetenskapen att praktiskt taget alla dessa valv, i regel utsökt dekorerade, såsom, förutom i Börje, i Lagga, Jumkil, Upplands-Tuna, Tensta, Estuna, Söderby-Karl, m. fl., gått förlorade. Så mycket värdefullare är det då att rester av ett klöverbladsvalv från Uppland tillvaratagits i Ärentuna kyrka, där dess plankor sekundärt uppspikats i vapenhustaket.[17] Det med unggotiska målningar dekorerade taket finnes nu återställt i den gotiska salen på Statens Historiska Museum, bild 34. Även om här berörda trävalvtyp ännu icke fått sitt tidssammanhang slutgiltigt klarlagt, torde forskningen vara böjd för att den tillhör höggotiken och att dess huvudsakliga produktionstid inneslutes i årtiondena kring år 1300.

Påfallande är att vissa av de klöverbladsformade trätunnvalvens profil så nära sluter an till ett halvt fyrpass. Även om man ännu icke, på grund av materialets magerhet, är redo att uttala sig om nämnda valvs relation till andra höggotiska former, kan det ha sitt intresse att anställa jämförelse mellan profilen i några klöverbladsvalv med det halva fyrpassets. I bild 33 har jag låtit dubblera

Bild 34. Klöverbladstaket från Ärentuna, nu uppsatt i Statens Historiska Museum, Stockholm.

Jumkils kyrkas klöverbladsvalv: resultatet blir ett fyrpass. Erkännas må dock att det finns klöverbladsvalv, som icke ge denna pregnanta fyrpassform; om förhållandet har sin grund i att de byggts mera »på gehör» än efter noggrann beräkning må förbli en öppen fråga.

Ett av de viktigaste spörsmålen inom den uppsvenska konstforskningen är och förblir att bena ut vad som egentligen hände i Uppsverige under 1200-talet, enkannerligen hur länge de romanska formerna höllo sig kvar, när unggotiken kom med sina förebud, hur långt fram det unggotiska skedet varade, hur skedena kanske gingo in i varandra eller när man för första gången kan peka på att höggotiken slagit rot. 1200-talet är ett revolutionerande århundrade i Mälardalens konsthistoria. Det går inte att utgå från sydsvenskt eller tilläventyrs gotländskt material: för Uppsverige dröjer det avsevärt längre än inom områden, som redan av geogra-

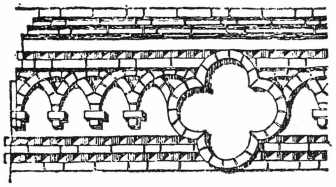

Bild 35. Takfotsbård med inslag av fyrpass, Strängnäs domkyrka i dess ursprungliga form.

fiska skäl äro mer mottagliga för kontinentala stilströmningar. Det tycks som om nordläget och klimatet skulle ha skapat konservatism i Uppsverige. Vi måste av vårt bedömningsbara materials utsago acceptera att här uppe utvecklingen är flera decennier senare. Senromanska, unggotiska och höggotiska former måste sorgfälligt registreras och tidsplaceras innan vi kan gå till syntes. Min tanke har varit att bidraga till denna diskussion med att söka följa en höggotisk forms, fyrpassets, vittnesbörd om höggotikens ankomst. Fyrpasset blir fördenskull ett medel bland andra att användas för uppnående av större precision i gränsdragningen romanskt–unggotiskt–höggotiskt. Bilden av den åldersomstridda, höggotiska Uppsala domkyrka får — för att nu nämna en av detta svåra skedes problemställningar — bedömas även med utgångspunkt från vad andra höggotiska monument, av större eller mindre slag, ha att vittna om höggotikens genombrott.

Vi ha funnit att fyrpassmotivet kommit till uttryck i ett antal kyrkor i Uppsala och uppsalatrakten och att, trots att materialet genom destruktiva krafter hårt ansatts, vi ännu ha kvar åtminstone några exempel att peka på. Det försök till genomgång av bevarat bestånd, som jag påbörjat, får, såsom inledningsvis uttalats, ingalunda anses som uttömmande; ytterligare material torde stå att finna. Men jag vågar tro att det kan vara tillåtet att med utgångspunkt från det presenterade, i jämförelse med annat likvärdigt material, pröva möjligheten att tidfästa fyrpassmotivets första framträdande inom det territorium där motivet kunnat återfinnas, dvs. uppsalatrakten, Mälardalen, eller i stort sett Uppsverige.

Följaktligen ställs frågan: när möter vi tidigast fyrpassmotivet inom nyss skisserat konstområde? Tidigare gjorda undersökningar berättiga oss att föra det älsta skedet till 1200-talets sista decennier.

Det finns, såsom inledningsvis anförts, två monument med fyrpass, som av sina byggnadshistoriker dateras till denna tid, nämligen dels Strängnäs domkyrka i dess första utbyggnad samt dels Stockholms franciskankyrka, nuvarande Riddarholmskyrkan. Strängnäs I dateras av Erik Bohrn till ett skede, som tidigast kan börja 1270[18], Stockholms franciskankyrka av Martin Olsson till åren 1280-talets mitt–1290-talets mitt.[19] Den med rika höggotiska detaljer försedda Uppsala domkyrka skulle också ha kunnat tas med i sammanhanget, men då dateringen av detta byggnadsverk är så omstridd, må det vara på sin plats att några ögonblick låta anstå med dess införande i diskussionen.[20]

En förnyad möjlighet till belysande av fyrpassmotivets tidigaste uppträdande på centralsvenskt område ges genom ett studium av

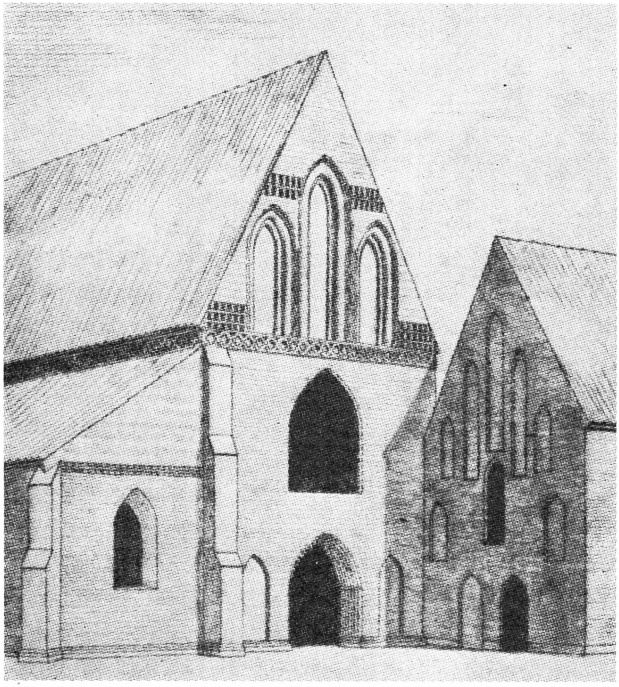

Bild 36. Franciskankyrkan i Stockholm, nuv. Riddarholmskyrkan, med i tegel utförd bård på västfasaden och vid takfoten. Efter M. Olsson.

Bild 37. Konung Magnus Ladulås' sigill II, med fyrpassformat spänne på klädnaden. Daterat 1276. Efter H. FLEETWOOD.

de kungliga sigillen.[21] Dessa ge icke något fyrpassutslag förrän på 1270-talet. På konung Magnus Ladulås sigill I, känt från diplom från 10 juni 1275 (SD 593) och 22 jan. 1278 (SD 638), kan icke något fyrpass ses. I samme konungs sigill II, däremot, känt från diplom från 1276 (SD 607), är det spänne, som hophåller den å sigillet avbildade personens klädnad, formad som ett fyrpass, bild 37. På Magnus Ladulås sigill III, känt från diplom av 9 juni 1279 (SD 675) ha både sigill (detalj å bild 38) och kontrasigill klart utbildade fyrpass. Sigillmaterialet ger ett alldeles bestämt besked om att fyrpassmotivet, och tillsammans med det andra höggotiska stilelement, framträder först under 1270-talets andra hälft, med mognade former dock först 1279. Om man får döma av sigillkonsten, så momentant känslig för tidens modeströmningar, kan konung Magnus Ladulås regenttid, 1275 till 1290, sägas utgöra den epok, då höggotiska drag tidigast han beläggas på centralsvenskt om-

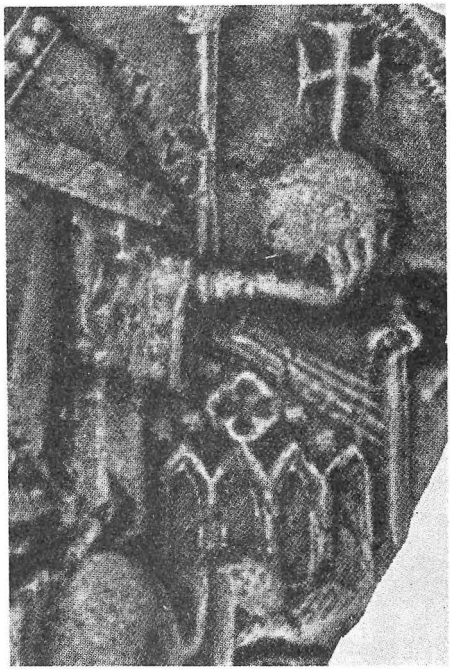

Bild 38. Konung Magnus Ladulås sigill III, med fyrpass i stolsverket. Daterat 1279. Efter H. FLEETWOOD.

råde. Blomningen kommer dock först med konung Birger Magnussons regenttid, se bilderna 39 och 40.

Vi återvända till slut till Uppsala domkyrka. Denna kyrkobyggnad har de mest utpräglade höggotiska stildragen bland alla centralsvenska kyrkor, med fyrpassmotivet som det, såväl vad rör exteriör som interiör, mest iögonenfallande. Det är orimligt att tänka sig att den så konsekvent höggotiskt präglade domkyrkan, icke minst vad gäller grundplanen, kan ha sin grundläggningstid så väsentligt fjärmad från det skede, 1275–1290, som vi på andra vägar funnit skäl för vara höggotikens tidigaste utbildningsår i Mälardalen. På 1280-talet kan Uppsala domkyrka ha beställts i Frankrike. 1287 vet vi att fransmannen Estienne de Bonnueill, »mästare att bygga kyrkan i Uppsala i Sverige» (»maistre de faire l'eglise d'Upsal en Suece») kom till bestämmelseorten för att, som

Bild 39. Konung Birger Magnussons kontrasigill I, med rika inslag av fyrpass. Daterat 1292. Efter H. FLEETWOOD.

forskningen påvisat, vistas här framtill omkring år 1300.[22] Speglingarna ute i uppsalatraktens landskyrkor, med de höggotiska formerna skönjbara först vid 1200-talets slut, eller kanske övervägande under de tidigare decennierna på 1300-talet, jäva icke antagandet om deras egen, stilistiskt impulsgivande stiftskyrkas tillkomst vid nyss angivet tidsskede.

NOTER

Fyrpasset, den »klassiska» varianten av mångpassen, tillhör inom det europeiska konstområdet höggotikens former. Dess användande, spridning och tidsuppträdande följer nära höggotikens utbredning. Om fyrpassets utveckling i medelhavsområdet se GEORGES MARCAIS, Le carré quadrilobe, histoire d'une forme decorative gothique; i Etudes d'art, publiées par le musée national des beaux-arts d'Alger, 1, 1945, p. 65 ff.

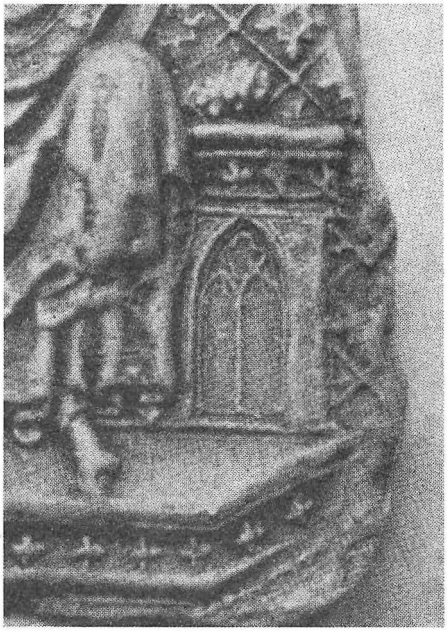

Bild 40. Konung Birger Magnussons sigill IV, daterat 1311 med bild av »fönster» med fyrpass. Efter H. FLEETWOOD.

För hänvisning till anförda arbete tackar jag docent Rudolf Zeitler, Uppsala.

Jag har haft förmånen att få diskutera frågan om fyrpassmotivets tidigaste uppträdande inom den uppländska landskyrkoarkitekturen med fil. lic. Ingeborg Wilcke Lindqvist. Fru Lindqvist hänvisar till en detalj i Roslags-Bro kyrka, där ett ursprungligt fönster på sydfasaden krönes av ett överstycke av sandsten, som varit avsedd för ett fyrpass, vidare till några dopfuntar, vars cuppa haft fyrpassprofil, såsom i Roslags-Bro och Frötuna. Roslags-Bro-fönstret dateras till kort efter mitten av 1200-talet. Den förstnämnda funten återfanns 1929 i söndrigt tillstånd inmurad som omramning till en glugg i kyrkans östra gavelspets. Funten dateras till omkring 1250, Frötunafunten till skedet 1200-talets mitt–1280. Om de nu nämnda objekten gäller att de härröra ur den gotländska konstkretsen, något som förklarar att de ha äldre tidsställning än annat uppländskt material. (Både Roslags-Bro och Frötuna kyrkor beskrivas av INGEBORG WILCKE LINDQVIST i Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, 2: 1.)

Frågan om Uppsala domkyrkas datering är viktig för svensk medeltida arkitekturforskning, då dess byggnadshytta betytt så mycket för den centralsvenska konstutvecklingen. På senare år har en historiker, fil. lic. S. Söderlind, Stockholm, stödd endast på tvetolkningsbart diplommaterial, kommit till den minst sagt besynnerliga och för varje arkitekturforskare av facket alldeles omöjliga resultatet att Uppsala domkyrkas grundande måste föras till en så tidig tid som forskningen betecknar som romansk. S. går så långt att han tangerar åren 1215–1220. Han undviker varje som helst stilanalys av monumentet och försöker stödja sig på skäl, som man trodde en historiker med krav på kritik skulle dra sig för. De i kategoriska former uttalade och av särdeles dåligt humör präglade dateringsspekulationerna sakna vetenskapligt värde. Såvitt dokumentariska uppgifter om »kyrkobygge» föreligger före 1280-talet måste de åsyfta byggnadsprojekt *före* den nuvarande domkyrkan.

[1] MARTIN OLSSON, Riddarholmskyrkan; i Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt invent., Stockholm, 2, sid. 86, fig. 68; sid. 87, fig 70.

[2] G. BOËTHIUS, De tegelornerade gråstenskyrkorna i norra Svealand, Uppsala 1921, sid. 46, fig. 29.

[3] G. BOËTHIUS–A. R. ROMDAHL, Uppsala domkyrka 1258–1435, Uppsala 1935 (bildmaterialet). Jfr ERIC HARRY BERGQVIST, Strängnäs domkyrka, Sörmlandsbygden 1957, foto av modell av domkyrkan, sid. 38.

[4] INGEBORG WILCKE LINDQVIST, Ett sakramentshus från Roslagsbro, Årsboken Uppland 1940, sid. 7 ff.

[5] H. FLEETWOOD, Svenska medeltida kungasigill, Andra delen, Stockholm 1942, försättsplansch 1 och fig. 20.

[6] ERIK BOHRN, Länna kyrka, Sörmländska kyrkor 57, 1944, sid. 13.

[7] MARTIN OLSSON, anf. arb., sid. 69, fig. 56.

[8] NILS SUNDQUIST, Domkyrkan i Uppsala, Byggmästaren 1945, h. 26, sid. 495 ff.

[9] MARTIN OLSSON, En liten krönika om Uppsala domkyrka, Byggmästaren 1945, h. 20, sid. 388. Bilden, vars original återfinnes i Dahlbergssamlingen på Kungl. Bibl., är även återgiven i Restaurering av Uppsala domkyrka, Förslag avgivet av Uppsala domkyrkas restaureringssakkunniga, Statens offentliga utredningar 1956: 3, Ecklesiastikdepartementet, Stockholm 1956, sid. 84, övre bilden.

[10] Taflor till Olaus Rudbecks Atlantica, facsimilupplaga, på uppdrag av Lärdomshistoriska samfundet utgiven av AXEL NELSON, Uppsala 1938, Tab. 42 Fig. 158.

[11] JOH. EENBERG, Kort Berättelse Af de Märkwärdigste Saker Som För de Främmande Äre at Bese och Förnimma Uti Upsala Stad..., Upsala 1704, insatt bild mellan pag. 2 och 3. Sannolikt är att denna teckning återgår på bilden i Atlanticans Atlasband Tab. Fig. 87 B.

[12] Anf. arb; det rekonstruerade strävparet med fyrpassgenombrytning ses å Pl. 2: a i Betänkande med förslag rörande restaureringen av Uppsala domkyrka, Statens offentliga utredningar 1941: 2, Ecklesiastikdepartementet, Uppsala 1941.

[13] De svenska riksregalierna och kungliga värdighetstecknen, till H. K. H. Kronprinsens 60-årsdag den 11 november 1942 med vederbörligt tillstånd utgivna av RUDOLF CEDERSTRÖM, Stockholm 1942, sid. 35.

[14] MARTIN OLSSON, anf. arb. i Byggmästaren 1945, sid. 389, nedersta bilden.

[15] Skissbok av J. A. Hawerman, nu i hans brorsons arkitekt Ernst Hawerman ägo. För förmånen att få ta del av denna intressanta skissbok tackar jag min vän Ernst Hawerman.

[16] PER-OLOF WESTLUND, En upplandskyrkas gotiska trätunnvalv, Fornvännen 144, sid. 16 ff.

[17] CARL R. AF UGGLAS, Till kännedomen om det gotiska måleriet i Uppland; i Studier i Upplands kyrkliga konst, Första delen, Uppsala 1918, sid. 18 ff. I sitt rekonstruerade och återuppsatta skick är Ärentunataket avbildat i WILHELM HOLMQVIST, Sveriges forntid och medeltid, Kulturhistorisk bildatlas, Malmö 1949, sid. 341, bild 489, där det dateras till omkring 1300. Jfr textkommentaren sid. 313.

[18] ERIK BOHRN, Strängnäs domkyrka, Sörmländska kyrkor 124, sid. 3 f.

[19] Anf. arb. i Sveriges Kyrkor, sid. 119 f. Då Martin Olssons datering av franciskankyrkan i Stockholm (Riddarholmskyrkan) är viktig för bedömandet av vår tidigaste höggotik anföres hans argumentering här: »Klostrets diarium uppger, ... att gråmunkeklostret i Stockholm är grundat år 1270 (S. R. S. s. 68). Intet skäl finnes att antaga, att denna uppgift är oriktig, men den måste, om den är riktig, gälla klostret som institution och icke den nuvarande kyrkan eller de delar av klosterbyggnaderna, som nu finnas bevarade. Dessa kunna nämligen, av konsthistoriska skäl, knappast ha uppförts så tidigt. Kyrkan är ifråga om såväl plan och resning som detaljer av ganska utpräglat gotisk karaktär. Koret har tresidig avslutning; gördelbågar och arkadbågar m. m. äro klart spetsbågiga, liksom också den ursprungliga nordportalen. Valvstrålarna äro neddragna till golvet i form av knektar, varigenom väggytorna erhålla vertikal uppdelning. Såväl kyrkans som västra klosterlängans fönster och blindnischer äro spetsbågiga och fönstren ha maasverk. Västfasaden har en ursprunglig fyrpassfris av tegel. Å andra sidan visa de tryckta formerna och det primitiva systemet för motvägandet av valvens sidotryck, att byggnaden bör ha uppförts under tiden för gotikens genombrott i Uppsverige. När denna ägt rum, därom lämnar bl. a. det medeltida sigillmaterialet viktiga upplysningar. Vårt äldsta bevarade sigill med gotisk karaktär har tillhört kapitlet i Uppsala och förekommer första gången under ett brev daterat den 4 juli 1275. Det andra i ordningen är det, som utförts för konung Magnus Ladulås till hans kröning 1276. Stilförändringarna göra sig emellertid långsammare gällande inom arkitekturen än ifråga om lösa småföremål av sigillens art. Genombrottet inom arkitekturen inträffar i Uppsverige närmare ett årtionde senare, dvs. under förra hälften av 1280-talet, och före sagda tid torde kyrkan knappast kunna ha uppförts. Före år 1285 omnämnes klostret också endast mycket sällan i de bevarade urkunderna och vi äga kännedom endast om få och tämligen obetydliga donationer till detsamma före detta år. ... Det är därför icke troligt att klostret då ägt möjlighet att bedriva något större byggnadsföretag. 1285 uppträder emellertid konung Magnus Ladulås som klostrets frikostige donator. I sitt den 22 febr. sagda år upprättade testamente föreskriver han stora donationer till gråbröderna i Stockholm och utväljer sin gravplats i deras kyrka (D. S. nr 802). Senast 1285, men möjligen ett eller annat år tidigare, bör därför den tvåskeppiga kyrka, som utgör huvuddelen av den nuvarande, ha blivit planlagd och påbörjad. Den 30 juni 1290 var varken kyrkan eller klostret färdigbyggt, ty genom ett brev denna dag gav konungen till bröderna de tegelugnar han ägde på Norrmalm jämte ett jordområde på Malmen, för att de där skulle kunna hämta lera och sand till sin kyrkas och sitt klosters fullbor-

dande (D. S. nr 1018). Samma år den 18 dec. dog Magnus Ladulås på Visingsö och begravdes i gråbrödrakyrkan i Stockholm 'fore högha altare'. Efter konungens död böra de stora, i testamentet föreskrivna, donationerna ha tillfallit klostret. Dessa samt de rika gåvor konungen och andra personer redan tidigare givit böra ha möjliggjort en kraftig byggnadsverksamhet. Det kan därför icke ha dröjt särdeles långt in på 1290-talet innan kyrkan fullbordats. Dess byggnadstid kan därför med stor säkerhet angivas till årtiondet från 1280-talets mitt till 1290-talets mitt.»

[20] Om de olika tider på 1200-talet, till vilka Uppsala domkyrka förts, se NILS SUNDQUIST, Östra Aros, Uppsala stads historia, I, 1953, sid. 380 ff. samt 408 ff.

[21] H. FLEETWOOD, Svenska medeltida kungasigill, I, Stockholm 1936, fig. 66 och 74 samt ovan anf. arb., fig. 6 och 20 m. fl.

[22] KARL MICHAËLSSON, Estienne de Bonnueills skuldförbindelse, Text, översättning och kommentar; i BOËTHIUS–ROMDAHL, anf. arb., sid. 212 ff.